

MILLIY OPERA HÁM BALET JANRINDAGI TARIYXIY SHIĞARMALAR

Saparbaeva Sanavar Rustem qizi

Ózbekistan Mamleketlik kórkem oner hám madeniyat instituti Nukus filiali

Texnogen ham kórkem onertaniw kafedrası

Teatraniw - kórkemonertaniw qaniygeliginin 3-kurs studenti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15050219>

Annotaciya. *Muzika mádeniyati insaniyattiń ayyemgi tariyxına barıp taqaladı. XVII asırde dunyalıq ham shirkew qanıgelik muzikasinin birden bir ajıralıw procesi tamamladı. Natıyjede operanın juzege shıgıwına imkaniyat tuwıldı. Opera sıyaqlı janrlardıń payda bolıwı muzika kórkem onerindegi evolyuciyaǵan derek berıp qoymastan, balki, muzikamn dunyajuzlik ahmiyetinin artıwında, adamlardıń Orta asırge tan oylaw formalarman aste aqırın uzaqlasıp, kórkem onerge bolǵan suıspenshiliginin oyaniwında ha'm zamanago'y insannm pikirlerin, om tolgamsqa salıwshı mashqalalardı anlatıwda ja'miyet oy o'risindegi teren' alg'a ilgerilewdi tástıyıqlaw bolıp tabıladı.*

Gilt so'zler: *Opera, ayaq oyın, kórkem oner, muzika, teatr.*

Opera kórkem ónerdin sintetık tu'ri — ol teatr, qosıqshılıq, ayaq oyın, muzikam birlestiredi. Onın' kórkem tasir qurallan derlik shegara bilmeydi. Payda bolǵ'annan son' kó'p waqıt ó'tpey opera jetekshı janr sıpatında qa'liplesti ham bizin dawirimizge shekem saqlamp qaldı.

Operanıń ta'siri XVII hám XVIII asır muzikasınıń rawajlanıwına túrtki boldı. Onıń tiykarında saz asbaplarında atqarılatuǵın. jańa janrlar- uvertıyura, orkestr hám balet payda boldı.

Opera dramaturgiyası, onın obrazlarına jaqın bolǵan simfoniya qaliplesti. Opera barqulla jamiyetlik keypiyatti, kewil keshirmelerdiń ózgeriwshenligin sawlelendirgen. Maselen, jańa pikirlerdiń eskileri menen soqlıǵıswı, ilim, pán, adebiyattaǵı aǵımlardıń gúresi hawıj alǵan sociallıq ham siyasiy turdegi tariyxıy burılıs dáwirlerinde opera óz aldına ahmiyetli mazmun payda etken. Bunday dawirlerde opera saxnası -geyde ózine tan sociallıq basqishtaǵı ideyalıq gúresler maydan bolǵan. [1; 89].

Renessans (oyanıw) dáwirinde kórkem óneri gullep jaynaǵan Italiya opera Watanına aylandı.

XVI ham XVII asirlerde Italiyada payda bolıp, daslepki waqıtları «Muzıkada drama», - dep atalǵan opera terminı XVII asirdiń ortalarında payda bolǵan. Operanıń payda bolıwı XVI ásirde saz-ásbap járdemindegi vokal rawajlanıwı menen belgilenedi.

XVII asirdin operasinda barokko estetikasi súwretlenip, ol joqari dárejedegi tragediya menen komediyaniń aralasqan kórinislerin súwretlewi, kóplegen effektli dekoraciýalar menen ajiralip turǵan. XVIII asirdin basinda librettistler operaniń dramaturgiyalıq dúzilisin qatań reglamentli túrde klassicizm ruwxında reformalaydi. Natıyjede klassikalıq opera-seriya turin mifologiyalıq yamasa tariyxiy qaharmanlıq syujetlerge ózgerken.

Franciyada XVII asirde J.B.Lyulli ham J. F. Ramo arqali opera rawajlangan bolsa, Angliyada G.Pyorsell, Germaniyada R.Kayzerlerdin ati menen baylanisli. Dúnya mámleketlerinde operaniń janrlıq o'zgeshelikleri turlishe payda boladi. Angliyada -balladali opera, Italiyada - opera buffa, Franciyada - opera komik, Germaniya ham Avstriyada - zingshpil, Rossiyada xalıq turmisina tiykarlangan operalar dóretiledi [2; 165].

XX asirdiń 30-jıllariniń sońında opera janrı rus kompozitorların járdeminde Ózbekstangá da kirip keledi. 1939-jili S.Vasilenko ham M.Ashrafiydiń «Buran» operasi d9retilip, tariyxiy waqiyaga aylanadı.

XX asirdiń 70-jıllariniń ortalarında opera janrına degen qizigiwshiliq Qaraqalpaqstanlı kórkem óner tarawı qanigeleriniń jańa janrga qol uriwına sebepshi boladi. Atap aytatuǵın bolsaq, xalqimizdiń ullı klassik shayiri Ajiniyaz Qosibay uliniń 150 jıllıq toyi qabatında «Ajiniyaz» atlı operaniń dáslepki varianti dunyaga keledi.1974-jili belgili kompozitor N. Muxammeddinov avtorligında, sóz zergeri, Ózbekstan Qaharmanı I.Yusupov librettosi tiykarında jazılǵan bul shıǵarma Qaraqalpaq muzika mádeniyatında girewli orindi iyeleydi. Sebebi, bul operaniń dóretiliwi menen qaraqalpaq muzika kórkem oneri bir basqish joqari kóteriliwge miyassar boladi [3; 36-92].

N. Muxammeddinov bul shıǵarmada xalıq namaların sheberlik penen paydalangan.

Onıń professionalıǵı sonda, kompozitor namalarga jańa boyawlar qosip, qayta islep, garmoniyalap, qosimsha simfoniyalıq epizodlar menen geypara korinislerge tusinikler beredi.

Usınday uylesimlilikke jarata alǵan doretiwshi insan bul miynetinen son qaraqalpaq muzika tariyxındaǵı ulken kórkem óner sheberi sipatında jane bir martebe tan alindi. Operada Ajiniyazdin watanga, oz xalqına degen suyispenshiligin sawlelendiriw bash ideya bolip, shıǵarmanm muzikalı xarakteri obrazlarda, namasi ham ritminde ayqın korinip turadi. Operanın uvertyurasında qaraqalpaq xalqınm ken peyilligi, sabirligi, kushliligi korinip, jurekti tolqinlandiratugin nama atqanladi.

«Ajiniyaz» operası muzikasi tusinikli, lrgaqqa bay bolip, jagimli lirizm ham milliy ozgeshelikler jamlesken qunlı shıǵarma.

Operadagi jarqin obrazlar-bul Ajiniyaz, Xanzada, Ayborek, Panaxan, Pirimbiy, Berdi bolip, kompozitor har bir qaharmanning ishki dunyasini, jurek sezimlerin jetik mengerip olgan.

Olardagi tasirshenlikni aship beriwde simfoniya orkestrge qatn waziypalardi juklegenligini koreme.

Operaning birinshi kartinasini ozinde-aq Ajiniyazning obrazi suwretlenedi. Xiywadagi Sherqazi ham Qutlimurat inaq medreselerin tabisli pitkerip, «Ziywar» laqabi menen elge qaytar eken, «Ey, shopan, bergil xabar, jayinda eller barmeken» ariyasi orqali ozining wataniga bolgan saginishini, ata-anasi, yarina degen sheksiz muhabbatni tariyipleydi. Xaliq qosiqlariga tiykarlangan bul ariya baslaniwidan aq ozining tasirshenligi menen tamashagoydin diqqatni eriksiz oline tartip, oy quwanishqa boleydi.

Bul jerde Ajiniyaz aq otawdin atirapinda xaliqtin Nawriz bayramini otkerip atirganiga guwa boladi. Ozining suykli shayir kutken xaliqtin kewil tolganlari simfoniya orkestr jardeminde kotirinki ruwxta atqariladi. Ajiniyaz xaliq arasidan ozining suykli yari Xanzadani izleydi. Bul waqiyadan xabar tapqan Xanzada quwanishqa bolesin, qosiq ayta baslaydi. Bul qosiqta Xanzada obrazini ishki dunyasini gozzalligi, tazaliqqa qushtarligi lirika orqali suwretlengen [4.93].

«Tumaris» operasi. I. Yusupovning «Tumaris» poemasi tiykarinda 2013-jili jazilgan Qurbanbay Zaretdinovning «Tumaris» operasi, Berdaq atindagi Qaraqalpaq Mamleketlik muzikali teatri saxnasinda tamashagoylerge koresetildi. Operaning muzika basshisi ham dirijyor A.Abdullaeva, saxnalastirishi

rejissyorlar Q.Abdireymov, J.Sultabaev, xudojnik B.Aytmuratov, xormeyster A.Tolepova, baletmeyster H. Sharipov.

Tumaris obrazini —Ozbekistan xaliq artisti Mirzagul Sapaeva, Ozbekistanga xizmet korsetken artist Eliza Aytneyazovalar, Sparangiz obrazini Abat Qalliev ham Otemis Jumaniyazovlar, El agasi obrazini Daribay Xojambergenov, Qayqisraw (Kir ayyemgi pars parltshaligina tiykar salgan Jahangirshax) patsha obrazini Ozbekistan xaliq artisti Bazarbay Uzaqbergenovlar atqarip, tamashagoylerdin kewlinen shigip kiyatir. Kompozitor Q.Zaretdinov qanigeligi boyinsha xormeyster bolganligi sebepli, operada tiykarli orindi xor janriga bergin.Bul jerde massagetler qawimi-xaliq bas qaharman sipatinda koresetilgen, demek, xaliq oz batir, er jurek patshasini Tumarisni qollap-quwatlap, onin menen birge bolivi xor shigarmalari orqali aniq koresetilgen. Xorlar akapella, xoral, askerler xor, saltanati aralas xor bagdarinda atqarildi. Opera avtorining jane bir ozgesheligi orkestrdin atqariwshilarning dawislari menen tenbe-ten atqarilivi, apiwayi usul menende saxnaliq waqiyalardi orkestrdin saz asbaplar tembrleri menen

aniq korsetiliwi. Avtor qaraqalpaq milliy namalarin opera janrinda orinli paydalanip, jiraw tolganislari simfoniya orkestrde atqarilip operani mazmunin tamashagoylerge aniqq jetkerip beriliwinde ham klassik janrdin milliy koloritler menen bayita alganligi menen ayirilip turadi [5. 87].

Balet janri. Balet — saxnaliq madeniyatnin bir turi bolip, onin mazmunu muzikali xoreografiya obrazlari aship beriledi. Baletnin muzikasi xoreografiya emociya - obraz, metroritmika menen esapqa alip, balet librettosi tiykarinda jaziladi. Geypara waqitlari xoreografiya sheshimler muzika doretilgennen son da payda boladi.

Balet termini XVI asirdin soninda Italiya aniq xarakterdi jetkerip beriwshi, yamasa, bir korinis penen baylanistirilgan operadagi ayaq-oyin epizodlari belgilew ushin payda bolgan.

Birinshi francuz baletlerinde xaliq ham saray ayaq oylari eski syujetke kirgen muzikali tiykar sipatinda paydalanilgan.

Baletmeyster J.J.Noverdin doretiwshiligi menen balet teatrini reformasi tigiz baylanisli. XVIII asirdin soni XIX asirdin baslarinda simfoniya ham opera janrlari siyaqli balet muzikasi da kennerawajlanadi. Balet madeniyatin rawajlanawina sapali jana basqishi P.I.Chaykovskiydin doretiwshiligi menen baylanisli bolip, kompozitor balet muzikasina obrazli mazmun, simfoniya prinsiplardin rawajlanaw ham konfliktli dramaturgiyani kirgizedi. [6; 244-249]

XX asirdin 30-40-jillari Ozbekstanda balet janrin qaliplesiw dawiri boldi. Ozbek temalaridan paydalanilip N. A. Roslavetnin «Paxta», E. G. Brusilovskiydin «Gulandan», S. N. Vasilenkonin «Aqbilek» h.t.b. baletler doretiledi.

XX asirdin 90-jillar ortalarinda Qaraqalpaqstanqa balet janri kirip keledi. 1996-jili N.Muxammeddinov muzikasina, baletmeyster T.Xojasov librettosina birinshi qaraqalpaq milliy «Ayjamal» baleti doretilip saxnaqa qoyiladi. Balet eki akt, bes kartinadan ibarat. «Ayjamal» baletiaradan 21 jil otip, kompozitor tarepinen qayta islenedi. Muzika jaqtan ham sogan saykes ranbareni milliy qaraqalpaq nagislari kestelengen kostyumlar, suliw dekoraciya menen baytilgan opera Ozbekstan xaliq artisti, baletmeyster X.Sharipov tarepinen saxnalastiriladi. Balet 2017-jili 29-aprel kuni qayta saxna juzin koredi ham ulken tabisqa erisedi. Ekinshi saxnalastiriwinda opera qaharmanlari: Ayjamal-Nigora Sharipova, Qasim - Baxtiyar Nazarov, Erman garn—Baxitjan, Dawletov, Orazbiyke - Ayjamal Tolegenova, Dalmenbay - Sultan Duxsenbaev, Eshbay - Batir Nietullaev, Shilimbet - Alisher Qurbanov, Esimbet - Sultan

Jubaev, Doshimbet - Aziz Oteniyazov h.t.b. jas qiz-jigitler obrazlardi sheberlik penen jaratip beriwde ózleriniń úlken úlesin qosqan.

«Ayjamal» baleti. «Ayjamal» — bul epikaliq xoreodrama. N.Muxammetdinov balettiń dramaturgiyasına, muzikaniń kórkem súwretlew roline úlken máni berip, keńeytip hám tereńlestirip, haqıyqiy qaraqalpaq milliy baletin dóretken.

Bul tragediyaliq shigarmaniń bas teması jaslardıń bir-birine bolǵan muhabbatı deytugın bolsaq, ekinshi tárepten ana hám bala arasındaǵı shegara, ákelik wazıypasın umıtqan egoist, kózi toymas napsıqawlıq jengen, perzent taǵdiri kózine kolórinbey qalǵan atanıń adamgershilikke tuwra kelmeytuǵın unamsız háreketleri menen bayıtıladi. Ákesi sebepli ómiri shiyelenisken eki jas ayrılıqqa duwshar bolıp, jas nawshedey Ayjamal majbúrlikten ómirden kóz jumadı. Shıǵarma liriko-epikaliq dastanlarǵa tán lirikalıq, yamasa, ashıqlıq xoreodrama xarakterinde jazılǵan [7; 91-107].

«Ayjamal» baleti keń jobalı, klassikalıq xarakteri basım shıǵarma. Kompozitor evropa baletinen úlgi alǵan halda, qaraqalpaq xalıq namalarinan nar alıp, onıń ráń-bareń bay tareplerin oziniń shıǵarmasında sheber paydalanıp, qaraqalpaqtıń tungish milliy baletin jarattı. Bunin ayqın daliyli sıpatında shıǵarmada qaraqalpaq milliy saz asbapları bolǵan duwtar namaları menen qobız tolgawları hám jangǵa jaǵımli qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan paydalanǵanlıǵınan kóremiz.

Bulardan «Suwǵa bargan qız», «Zalimayralıq», «Diymen aman», «Min tumen» h.t.b. shıǵarmalar balettiń mazmunına say tiyisli orınlarda tásirli obraz jaratıwda paydalanılǵan.

N.Muxammeddinov professional túrde xalıq durdanalarinan orinli jerinde, kerekli muǵdarda paydalanıp, obrazdı tasirli etip tamashagoylerdiń diqqatına tereń jetkerip bere alǵan. Sol sebepli, tamashagóyler bunday janrdıń birinshi maretebe guwasi boliwına qaramastan, baletti anıq rawshan túsinip, tolıq qabıllay aldı.

Kompozitor menen baletmeysterdiń birgeliktegi miyneti balet mazmunına say tańlap alınǵan xoreografiyalıq kórinistegi oyın háreketleri, balet formalarında kórinip, qaharmannıń psixologiyalıq jaǵdayları tereń ashıp bergen.

Ańızlardıń birinde aytiliwınsha alla taala Adam atam jaratqan waqıtta, oǵan jandı muzika arqalı inam etken. Usı ańızda aytilganınday, xoreografiyalıq shıǵarma jaratqanda da dáslep muzika, sońınan oyın dóretiledi. A.Alimov, T. Adambaevalardıń «Ataqlı sazger» kitabında kórsetilgenindey «do’retiwshilik baǵdarda muzika - spektakldiń arteriya tamiri bolsa, al, oyın, onıń tuwǵan mákan jayı, gewdesi esaplanadı» - dep kórsetiledi. Demek, baletmeyster tárepinen oyın muzika tiline kóshiriledi,

Solay etip, muzikanı xoreografiyadağı gózzallıq háreketler menen úylestiredi. «Ayjamal» baletinde de kompozitor menen baletmeysterdiń birgelikte joqarı professionallıq penen shıǵarmaǵa jantasiwi nátiyjesinde bas qaharmanlardıń obrazi tamashagóylerge kúshli tasir etiwine sebep boldı.

Avtorlar shıǵarmadağı bas qaharman Ayjamaldıń qaraqalpaq qizina tán bolǵan iybeliligin, ádepligin, tarbiyalılıǵın, ata-anaga hám jas úlkenlerge húrmet-izzet siyaqlı 7lken insaniylik paziyletlerin ashıp beredi. Shıǵarmada Ayjamal daslep óz kelesheğine ulken úmitler menen qarawshi, muxabbat sezimlerine bólengen, nawsheley názik, ulbiregen qiz kórinisinde súwretlengenı, onıń mimika háreketlerinde ayqın kóringen bolsa, al, syujettiń dramatikalıq kulminaciyasında ómirdegi napsiqaw, jawız, óz mapin hámme narseden ustin qoyatuǵın jaman niyetli adamlardıń qolina túsip qalǵanlıqtan, bas qaharmanlardıń obrazi putkilley ózgerip ketedi.

Bunda armanları sóngen, bul omirdiń jawızlıqlarınan nalıǵan, ondağı niyeti buziq adamlardan júz burǵan Ayjamaldıj xarakteri júzege keledi. Onin pontomimikalıq háreketlerinde kózleri lawlap janıp turǵan, qahari zaman dastúrine qarsı, ǵázepli qız obrazın kóremiz.

Shıǵarmanın tiykari adamzat ómirin ekige bóliwshi eki qúdiretli kúsh-jaqsilıq penen jamanlıqtıńǵúresi quraydı. Adamzat dunyaǵa kelip esin tanıǵalı berli dawam etip kiyatırǵan hadallıq penen haramlıq, háwes penen qızǵanish, keshirimlilik penen óshpenlilik arasındaǵı mángi tartis súwretlenedi.

Yáǵniy, waqiya dawamında zorlıq kishlerge qarsi xalıqtıń birlesiwı, bir-birine mehir muriwbette bolıp tatiw turmis keshiriwi sáwlelengen.

REFERENCES

1. Абдуллаев Р. Опера драматургияси.-Т: 2007.
2. Адамбаева Т. Революцияға шекемги Карақалпақ музыка. - Нукус: 1976.
3. Березовчук Ю. Опера как синтетический жанр (предварительные заметки о психологических предпосылках принципа дополнительности и его роли в музыкальном театре) / Музыкальный театр. Сб. труд., Вып.6 - СПб.: 1991. - С. 36-92.
4. Палуаниязов П. История музыкальной культуры каракалпакстана (1925-1950 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата. Исторических наук специальность 07.00.02. - Нукус: 2003.
5. Nadirova A. Qaraqalpaq muzika tariyxi. Bilim. 2019.
6. Ганзбург Г. О перспективах либреттологии/Музыкальный либеретто.